

Piotr Greszta^{*}

„Za co tak naprawdę Pawło Szandruk dostał Virtuti Militari?” Wątpliwości wokół czynu bohaterskiego, za który Pawło Szandruk został odznaczony Srebrnym Krzyżem V klasy Orderu Wojennego Virtuti Militari

“What did Pavlo Shandruk actually receive the Virtuti Militari for?” Doubts about the heroic act for which Pavlo Shandruk was awarded the Silver Cross 5th class of the War Order of Virtuti Militari

STRESZCZENIE:

Pawło Szandruk to niewątpliwie kontrowersyjna postać. Jego działalność w końcowej fazie II wojny światowej do dziś budzi emocje, zwłaszcza przejęcie dowództwa nad Ukraińską Armią Narodową wiosną 1945 r. We wrześniu 1939 r. walczył on jako oficer kontraktowy Wojska Polskiego w stopniu podpułkownika dyplomowanego, za co został po wojnie odznaczony najwyższym polskim orderem wojennym. Celem niniejszego artykułu jest rozstrzygnięcie, za jaki konkretnie czyn podczas kampanii 1939 r. Pawło Szandruk otrzymał Srebrny Krzyż V klasy Orderu Wojennego Virtuti Militari z rąk Prezydenta Rzeczypospolitej na Uchodźstwie. Ponadto w artykule omówiono przebieg służby opisywanego oficera we wrześniu 1939 r., zwłaszcza w kontekście tzw. drugiej bitwy pod Tomaszowem Lubelskim, a także wyjaśniono niektóre nieścisłości z tym związane.

^{*} Piotr Greszta – Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9210-4549>, e-mail: piotr.greszta@kul.pl

SŁOWA KLUCZOWE:

Pawło Szandruk, Wojsko Polskie, Ukraińska Armia Narodowa, kampania polska 1939 r., Virtuti Militari, bitwy pod Tomaszowem Lubelskim, Stabrow, Krasnobród, 29. Brygada Piechoty, August Zaleski, Włodzimierz Wisłocki, Jan Bratro, Jerzy Giedroyc, Władysław Anders

ABSTRACT:

Pavlo Shandruk was undoubtedly a controversial figure. His activities in the final phase of the World War II continue to cause controversy, especially his takeover of the Ukrainian National Army in the spring of 1945. In September 1939, he fought as a contract officer in the Polish Army with the rank of certified lieutenant colonel, for which he was awarded Poland's highest military order after the war. The aim of this article is to resolve the question of which specific act during the 1939 campaign earned Pavlo Shandruk the Silver Cross, 5th class, of the War Order of Virtuti Militari from the Polish President-in-exile. In addition, the article discusses the course of the officer's service in September 1939, especially in the context of the so-called second battle of Tomaszów Lubelski, and clarifies inaccuracies associated with it.

KEYWORDS:

Pavlo Shandruk, Polish Army, Ukrainian National Army, Polish campaign 1939, Virtuti Militari, battles of Tomaszow Lubelski, Stabrow, Krasnobrod, 29th Infantry Brigade, August Zaleski, Włodzimierz Wisłocki, Jan Bratro, Jerzy Giedroyc, Władysław Anders

Wstęp

Pawło¹ Szandruk to postać do dziś wzbudzająca wiele emocji i kontrowersji. Ten wojskowy, pochodzenia ukraińskiego, urodzony 28 lutego 1889 r. we wsi Borsuki, służył kolejno w Carskiej Armii Rosyjskiej, Armii Czynnej Ukraińskiej Republiki Ludowej, Wojsku Polskim, Wehrmachcie² (przypuszczalnie) oraz Ukraińskiej Armii Narodowej³ jako jej głównodowodzący.

¹ W polskojęzycznych źródłach i opracowaniach można spotkać się także ze spolszczoną formą zapisu jego imienia – Paweł.

² Według Timothy'ego Snydera miał on rzekomo służyć latem 1941 r. w Batalionie „Roland” – złożonym głównie z Ukraińców. We wspomnieniach Pawła Szandruka brak natomiast wzmianek na ten temat. Kwestia jego możliwego uczestnictwa w tym batalionie zasługuje na dalsze pogłębione badania. Por. T. Snyder, *Sketches from a Secret War. A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine*, New Haven–Londyn 2005, s. 249.

³ W marcu 1945 r. ukraińskie władze emigracyjne powołały do życia Ukraiński Komitet Narodowy, będący formalnym reprezentantem Ukraińców wobec Rzeszy Niemieckiej. W tym czasie powołano także Ukraińską Armię Narodową, która miała skupiać wszyst-

W 1961 r. został odznaczony Orderem Wojennym Virtuti Militari⁴ przez jednego z reprezentantów polskich władz na uchodźstwie⁵. Wydarzenie to spotkało się z ostrą krytyką niektórych środowisk polonijnych i krajowych, zarzucających Rządowi Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie gloryfikowanie kolaboranta oraz weterana Waffen-SS⁶. Obrony Pawła Szandruka

kie jednostki ukraińskie walczące u boku Niemców, a jej dowódcą został Pawło Szandruk. Większość jej żołnierzy wywodziła się z dawnej 14. Dywizji Grenadierów SS (galicyjska nr 1) (niem. 14. Waffen-Grenadier-Division der SS [gal. Nr. 1]), przemianowanej następnie na 14. Dywizję Grenadierów SS (ukraińska nr 1) (niem. 14. Waffen-Grenadier-Division der SS [ukrain. Nr. 1]), przeorganizowanej wreszcie w 1. Dywizję Ukraińskiej Armii Narodowej. To właśnie fakt, że trzon Ukraińskiej Armii Narodowej składał się z wojskowych ze wspomnianej wyżej dywizji (odpowiedzialnej za liczne zbrodnie wojenne), do dziś wywołuje liczne kontrowersje. Żołnierze Ukraińskiej Armii Narodowej poddali się w maju 1945 r. Amerykanom i Brytyjczykom. Według niepotwierdzonych doniesień za Ukraincami miał wstąpić się gen. Władysław Anders, co uchroniło ich od deportacji do Związku Sowieckiego. Po wojnie Szandruk zamieszkał czasowo w zachodnich Niemczech, następnie wyemigrował do Stanów Zjednoczonych, gdzie aktywnie uczestniczył w życiu ukraińskich środowisk kombatanckich oraz prometejskich. Awansowany na stopień generała majora, został też honorowym dowódcą Ukraińskich Wołnych Kozaków. W 1959 r. wydał wspomnienia. Zmarł 15 lutego 1979 r. w Trenton. Zob. R. Ziętek, *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w okresie II wojny światowej*, „Roczniki Humanistyczne” 2004, t. LII, z. 2, s. 102–103; G. Motyka, *Dywizja SS „Galizien”*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2001, nr 1, s. 19; L. Luciuk, *The Galicia Division. They Fought for Ukraine*, 2013 [b.m.w.], s. 8; P. Markiewicz, *The Ukrainian Central Committee, 1940–1945: A Case of Collaboration in Nazi-Occupied Poland*, Kraków 2018 [rozprawa doktorska], s. 533–534; SS-Freiwilligen-Division „Galizien”, 14. Galizische SS-Freiwilligen-Infanterie-Division, 14. Waffen-Grenadier-Division der SS (gal. Nr. 1), 14. Waffen-Grenadier-Division der SS (ukrain. Nr. 1), [https://www.lexikon-deer-wehrmacht.de/Gliederungen/GrenadierdivisionenSS/14GDSS-R.htm](https://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/GrenadierdivisionenSS/14GDSS-R.htm) [30.04.2025]; Shandruk, Pavlo, <https://www.encyclopediainfo.ua/display.asp?linkpath=pages%5CS%5CH%5CShandrukPavlo.htm> [30.04.2025].

⁴ O. Avramchuk, *The Twilight of Prometheus? The Fate of Polish-Ukrainian Activists and Their Ideas during the Cold War*, „Dzieje Najnowsze” 2024, t. LVI, s. 151–152.

⁵ Wówczas w strukturach Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie panowała swoista dwuwładza. Prezydent August Zaleski samowolnie przedłużył swoją kadencję, co w efekcie doprowadziło do licznych sporów, jak również powstania Rady Trzech – organu opozycyjnego wobec prezydentury Augusta Zaleskiego (jednym z członków był wówczas m.in. gen. Władysław Anders). Zob. П. Готовецький [P. Gotowiecki], *Герої війни чи солдат Гітлера? Генерал Павло Шандрук в очах поляків* [Geroj wojny czy soldat Hitlera? General Pawło Szandruk w oczach poljakiw], „Journal in Historical & Political Sciences” 2019, nr 39, s. 53.

⁶ Zob. Haniebna decyzja gen. Andersa. *Virtuti Militari dla generała SS*, „WTK. Tygodnik Katolików” 1964, nr 43, s. 1, 3; *Kto dekorował Pawła Szandruka?*, „Narodowiec” 1965, s. 2; П. Готовецкий [P. Gotowiecki], *Герой войны чи солдат Гитлера? [Geroj wojny czy солдат Hitlera?]*, s. 53; R. Stobiecki, „Sprawa Pawła Szandruka na łamach „Kultury”, w: *Miedzy Nauką a Sztuką. Wokół problemów współczesnej historiografii*, E. Solska, P. Wi-

podjął się natomiast krąg działaczy emigracyjnych, skupionych wokół Jerzego Giedroycia⁷.

Kontrowersyjna przeszłość Pawła Szandruka sprawiła, że poświęcono mu sporo miejsca w pracach o charakterze zarówno naukowym, jak i publicystycznym. Większość z nich opiera się na wspomnieniach⁸, listach oraz artykułach autorstwa Pawła Szandruka⁹ lub ustaleniach zwolenników wspomnianego Jerzego Giedroycia, opublikowanych na łamach paryskiej „Kultury”¹⁰. Jednym z najważniejszych w tej materii wciąż pozostaje oświadczenie jej redakcji pt. „Za co gen. Szandruk dostał *Virtuti Militari*”¹¹, z którego wielu historyków i publicystów nadal czerpie informacje w przedmiocie okoliczności odznaczenia tytułowej postaci. Jednakże takie podejście doprowadziło do rozpowszechniania nieprawdziwych informacji oraz dalszego powielania nieścisłości w tym zakresie¹².

Zarówno w polskiej, jak i ukraińskiej historiografii przez długi czas pokutowało mylne przekonanie, jakoby Pawło Szandruk miał otrzymać Order Wojenny *Virtuti Militari* w 1965 r. z rąk gen. Władysława Andersa, będącego wówczas jednym z członków Rady Trzech¹³. Tę nieprawdziwą informację

tek, M. Woźniak (red.), Lublin 2017, s. 330–331; B. Berdychowska, *Borys Lewycki i „Kultura”*, <https://kulturaparyska.com/pl/topic-article/borys-lewycki-i-kultura> [01.05.2025].

⁷ Zob. B. Berdychowska, *Ukraina w „Kulturze”*, w: *Zamówienie do spraw beznadziejnych. Ukraina w „Kulturze” 1947–2000*, B. Berdychowska (oprac.), Paryż–Kraków 2016, s. 8, 13–14; R. Stobiecki, „Sprawa Pawła Szandruka”, s. 328–329, 331–334, 337–339.

⁸ Zob. P. Szandruk, *Arms of Valor*, Nowy Jork 1959. Wspomnienia Pawła Szandruka zostały przetłumaczone także na język polski. Autor niniejszego artykułu w dalszej jego części będzie powoływał się na polskojęzyczną wersję publikacji. Zob. P. Szandruk, *Siła męstwa*, Warszawa–Kraków 2013.

⁹ Zob. P. Szandruk, *Historyczna prawda o Ukraińskiej Armii Narodowej*, „Kultura” 1965, nr 6; A. Grzywacz, A. Jończyk, *Wojenne losy gen. Pawła Szandruka*, „Zeszyty Historyczne” 2000, z. 134.

¹⁰ Zob. M.K. Dziewanowski, *Pamiętniki gen. Szandruka*, „Kultura” 1965, nr 6; B. Berdychowska, *Ukraina w „Kulturze”*, s. 8, 13–14; M. Żebrowski, *Jerzego Giedroycia lekcja przyzwoitości*, <https://kulturaparyska.com/pl/topic-article/jerzego-giedroycia-lekcja-pryzwoitosci> [30.04.2025].

¹¹ Zob. *Za co gen. Szandruk dostał Virtuti Militari*, „Kultura” 1965, nr 6.

¹² Dyskusja nad działalnością Pawła Szandruka i nieścisłościami wokół jego osoby rozgrywała się choćby na forum DWS (akronim: Forum o wojnach światowych), który stanowi istotne miejsce wymiany zdań odnośnie do zagadnień związanych z II wojną światową, a owo forum cieszy się wysokim uznaniem wśród badaczy tego konfliktu. Uczestniczył w niej m.in. autor niniejszego artykułu. Zob. Pawło Szandruk, <https://www.dws.org.pl/viewtopic.php?f=29&t=126622&st=0&sk=t&sd=a> [30.04.2025].

¹³ Por. I. Hałagida, *Ukraińcy we wrześniu 1939 r. Fakty i interpretacje*, w: *Udział mniejszości narodowych w różnych formacjach wojskowych w czasie kampanii wrześniowej*

sprostował m.in. Pavel Gotowietsky¹⁴, który trafnie zauważył, że ów order został w rzeczywistości nadany przez prezydenta Augusta Zaleskiego¹⁵. Autor ten nie ustrzegł się jednak niektórych pomyłek, powielając choćby błędne przekonanie, że Szandruk rzekomo odznaczony został za bohaterską postawę z 23 września 1939 r. pod Stabrowem¹⁶.

Celem niniejszego artykułu jest wskazanie czynu bohaterskiego, za który Pawło Szandruk faktycznie uzyskał najwyższe polskie odznaczenie wojskowe, jak również próba wyjaśnienia niektórych nieścisłości narosłych wokół przebiegu jego służby w Wojsku Polskim we wrześniu 1939 r. – zwłaszcza w kontekście walk w rejonie Zamościa oraz Tomaszowa Lubelskiego (druga bitwa pod Tomaszowem Lubelskim). Do rozwiązania problemu badawczego wykorzystano w szczególności dokumenty¹⁷ oraz relacje zdeponowane w Instytucie Polskim i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie, jak również materiały z innych archiwów (m.in. Bundesarchiv-Militärarchiv we Fryburgu Bryzgowijskim). Uzupełnienie stanowi literatura przedmiotu.

1939 r., L.M. Nijakowski (red.), Warszawa 2009, s. 10; M. Zajączkowski, *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*, Lublin–Warszawa 2015, s. 74; Я. Середницький [J. Serednycki], *Павло Шандрюк. Вереснева компанія 1939 року* [Pawło Szandruk. Weresniewa Kompania 1939 roku], Tarnopol 2016, s. 136; A. Wawryniuk, *Antypolska działalność ukraińskich nacjonalistów w kampanii polskiej 1939 roku*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 2018, t. 16, nr 2, s. 467; S. Maksimiec, *Front Północny. Organizacja i walki we wrześniu 1939 roku*, Oświęcim 2021, s. 529–530.

¹⁴ П. Готовецький, *Герой війни чи солдат Гімлера?*, s. 53.

¹⁵ IPMS, A.XII.77/122/74, Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 17 marca 1961 r., Londyn, L.dz. 550/pf/GISZ/61, k. 620; P. Gotowietsky, *Герой війни чи солдат Гімлера?*, s. 53.

¹⁶ P. Gotowietsky, *Герой війни чи солдат Гімлера?*, s. 53; M. Żebrowski, *Jerzego Giedroycia lekcja przyzwoitości*, <https://kulturaparyska.com/pl/topic-article/jerzego-giedroycia-lekcja-pryzwoitosci> [30.04.2025]. Błąd ten popełnił także autor niniejszego artykułu w jego popularnonaukowej publikacji o bitwach pod Tomaszowem Lubelskim we wrześniu 1939 r. Por. P. Greszta, *Tomaszów Lubelski 1939*, Warszawa 2023, s. 235.

¹⁷ Szczególnie istotne w tym wypadku okazały się akta zamieszczone w teczce personalnej Pawła Szandruka. Zob. IPMS, A.XII.77/122/74, Płk. dypl. kontr. Szandruk Paweł szef sztabu 23 Br. Piech. Rez. Order Woj. Virtuti Mil. V kl. Dz. Pers. Nr 6 z 1961 r., k. 619.

1. Służba w Wojsku Polskim oraz pierwsze dni września 1939 r.

Po przewrocie wojskowym z maja 1926 r. nastąpiła diametralna zmiana w polityce wobec ukraińskich wojskowych, którzy po 1920 r. znaleźli się w Polsce. Po tym wydarzeniu umożliwiono oficerom z dawnej Armii Czynnej Ukraińskiej Republiki Ludowej zawieranie indywidualnych umów cywilnoprawnych w sprawie przyjęcia do służby w Wojsku Polskim; nie przewidywały one obowiązku służby na wypadek wojny z Niemcami. Jednym z nich był Pawło Szandruk, który w połowie lat 30. podpisał kontrakt w stopniu majora z zamiarem rozpoczęcia szkolenia stażowego w 18. pułku piechoty w Skiernewicach. Po jego ukończeniu powrócił do szeregów 18. pułku piechoty, gdzie pełnił funkcję zastępcy dowódcy pułku (jako dubler)¹⁸. W kwietniu 1939 r. Szandruk podpisał nową umowę, w wyniku której otrzymał stopień podpułkownika¹⁹.

Wybuch II wojny światowej zastał ppłk. dypl. kontr. Pawła Szandruka w sztabie 18. pułku piechoty²⁰, choć w wykazie oficerów tego pułku (stan na 1 września 1939 r.) nie figuruje²¹. Wedle jego wspomnień, trzeciego dnia

¹⁸ IPMS, A.XII.77/122/74, [List Włodzimierza Wisłockiego z 7 listopada 1961 r.], k. 632; P. Szandruk, *Siła męstwa*, s. 125, 141–142, 144, 147; J. Serednycki, *Павло Шандрюк. Вереснева компанія*, s. 8–10.

¹⁹ CAW-WBH, VIII.800.63.38, Ministerstwo Spraw Wojskowych, Biuro Personalne – [Pismo z 18 kwietnia 1939 r. szefa Wydziału II Biura Personalnego skierowane do szefa Oddziału II Sztabu Głównego w sprawie zawarcia nowych umów w stopniach wyższych z oficerami kontraktowymi], k. 1. Stopień wojskowy Pawła Szandruka w Wojsku Polskim pozostawał przedmiotem żywiołowej dyskusji na forum DWS. W zależności od opracowań wskazywano bowiem, że we wrześniu 1939 r. był on podpułkownikiem albo pułkownikiem. Do zwolenników drugiej opcji zaliczało się m.in. środowisko skoncentrowane wokół paryskiej „Kultury”. Z kolei w Roczniku Oficerskim z marca 1939 r. Szandruk figurował jako major, toteż część zainteresowanych (w tym autor niniejszego artykułu) podważała możliwość uzyskania przez tytułowego bohatera stopnia podpułkownika – tym bardziej pułkownika. Wyżej cytowany dokument rozwiewa jednak wszelkie wątpliwości co do posiadanego przez niego stopnia we wrześniu 1939 r. Zob. K. Stepan, R. Rybka, *Rocznik oficerski 1939. Stan na dzień 23 marca 1939*, Kraków 2006, s. 568, 952; Pawło Szandruk, <https://www.dws.org.pl/viewtopic.php?f=29&t=126622&st=0&sk=t&sd=a&start=50> [30.04.2025].

²⁰ P. Szandruk, *Siła męstwa*, s. 152–153; J. Serednycki, *Павло Шандрюк. Вереснева компанія*, s. 71.

²¹ Por. IPMS, B.I.38/C, Załącznik Nr 1 – Obsada oficerska 18 p.p. na dzień 1 września 1939 r., k. 24; IPMS, B.I.38/C, Załącznik Nr 2 – Wykaz ofic. sł. st. i niektórych ofic. rez. 18 pułku piechoty, którzy w mob. 1.IX.39 odeszli do innych jednostek, k. 25–26; P. Dymek, *18 Pułk Piechoty*, Pruszków 2024, s. 35–43. Brak nazwiska Szandruka w wykazie

konfliktu miał zostać poinformowany przez dowódcę pułku ppłk. dypl. Wiktora Majewskiego²² o bezzwłocznym oddelegowaniu go do Sztabu Naczelnego Wodza w Warszawie²³. W wyniku panującego chaosu oficer kontraktowy dotarł do wskazanego miejsca dopiero po kilku dniach. W rozmowie z płk. dypl. Józefem Jakliczem (II zastępca szefa sztabu Naczelnego Wodza) miał dowiedzieć się o ciężkiej sytuacji na froncie, jak również o planach sformowania dwóch ukraińskich brygad piechoty, nad którymi komendę miał objąć ppłk dypl. kontr. Pawło Szandruk. Z uwagi na krytyczne położenie polecono mu w pierwszej kolejności wspomóc miejscowych żandarmów w zatrzymywaniu rozbitków na wschodnich przedmieściach Warszawy, aby następnie stworzyć z nich jednostkę frontową²⁴. Jak twierdził Szandruk, w ciągu jednej nocy udało mu się zgromadzić kilka tysięcy ludzi²⁵.

2. Nowy przydział – szef sztabu 29. Brygady Piechoty

Ze wspomnień Pawła Szandruka dowiadujemy się, że zebrane zgrupowanie rozbitków zostało rozproszone na skutek destrukcyjnego nalotu Luftwaffe. Po tym incydencie otrzymał on rozkaz udania się do Garwolina, gdzie zastał

oficerskim 18. pułku piechoty może wynikać zarówno z posiadanego statusu, tj. oficera kontraktowego, jak również szybkiego oddelegowania do innych zadań.

²² Dowódca 18. pułku piechoty ppłk dypl. Wiktor Majewski w swojej relacji z 1940 r. nie wspomina o tym zdarzeniu. Por. IPMS, B.I.38/C, W. Majewski, *Sprawozdanie z działań 18 p.p. w kampanii wrześniowej 1939 r.*

²³ P. Szandruk, *Siła męstwa*, s. 153–154. W jednym z listów opublikowanych na łamach „Zeszytów Historycznych” Pawło Szandruk stwierdził, że wyjechał do Warszawy na rozkaz gen. dyw. Tadeusza Kutrzeby – dowódcy Armii „Poznań”. Ten jednak nie potwierdza takiego rozwoju wydarzeń. Por. IPMS, B.I.33/A, T. Kutrzeba, „Bitwa nad Bzurą” – Izolowana bitwa dwóch armii; A. Grzywacz, A. Jończyk, *Wojenne losy gen. Pawła Szandruka*, s. 123.

²⁴ A. Grzywacz, A. Jończyk, *Wojenne losy gen. Pawła Szandruka*, s. 122–123; P. Szandruk, *Siła męstwa*, s. 152–156; J. Serebnycki, *Павло Шандрук. Безпечна компанія*, s. 79, 83. W relacjach i wspomnieniach płk. dypl. Józefa Jaklicza nie ma wzmianki na temat rozmów z ppłk. dypl. Pawłem Szandrukiem w przedmiocie utworzenia ukraińskich brygad piechoty u boku Wojska Polskiego. Por. IPMS, B.I.3/A, J. Jaklicz, [Sprawozdanie byłego zastępcy szefa sztabu Naczelnego Wodza]; idem, *Plan operacyjny Wodza Naczelnego, w: Wrzesień 1939 w relacjach i wspomnieniach*, M. Cieplewicz, E. Kozłowski (oprac.), Warszawa 1989.

²⁵ Tak duża liczba żołnierzy, zebrana w tak krótkim czasie, wzbudza jednak wątpliwości. Por. P. Szandruk, *Siła męstwa*, s. 155. W innej publikacji stwierdził on, że zgromadzono aż 10 tys. wojskowych. Por. A. Grzywacz, A. Jończyk, *Wojenne losy gen. Pawła Szandruka*, s. 123.

swojego znajomego ze skierniewickiego garnizonu – dowódcę oddziału zbierania nadwyżek 18. pułku piechoty mjr. Edmunda Kolendowskiego²⁶. W kolejnych dniach obaj oficerowie znaleźli się w rejonie Krasnegostawu – tam formowała się 29. Brygada Piechoty²⁷ pod dowództwem płk. Jana Bratro. Resztki oddziału zbierania nadwyżek włączono do jednego z jej pułków jako batalion, zaś Szandruka mianowano szefem sztabu brygady. Jednostka ta weszła w skład tzw. Frontu Północnego²⁸, podlegając Grupie Operacyjnej gen. bryg. Jana Kruszeńskiego, a następnie miała zostać włączona do 39. Dywizji Piechoty Rezerwowej, którą dowodził gen. bryg. Bruno Olbrycht. Od momentu powstania 29. Brygady Piechoty, jej oddziały były odpowiedzialne za stworzenie zapory nad Wieprzem na osi Izbica – Krasnystaw przed potencjalnymi działaniami wrogich zagonów pancerno-motorowych, działających z kierunku Zamościa. 18 września 1939 r. gen. dyw. Stefan Dąb-Biernacki bezpośrednio wydał rozkaz uderzenia nadchodzącej nocy częścią sił brygady na Zamość. Atak ten zakończył się jednak niepowodzeniem, w efekcie czego rozbite zostały jej dwa pułki²⁹.

²⁶ CAW-WBH, II.5.4, Dowództwo O.Z.N. 18 P.P. – Rozkaz dzienny nr 70, k. 13–14; P. Szandruk, *Siła męstwa*, s. 156; J. Serednycki, *Павло Шандрук. Вереснева компанія*, s. 103.

²⁷ W chwili sformowania składała się z trzech improwizowanych pułków piechoty; każdy po dwa bataliony. Brygada pozbawiona była artylerii polowej, środków łączności oraz broni przeciwpancernej. W rzeczywistości stanowiła ona ekwiwalent przedwojennego pułku piechoty.

²⁸ Zgodnie z zachowaną dokumentacją aktową Sztabu Naczelnego Wodza ów wyższy związek operacyjny Wojska Polskiego określano mianem „Grupy Armii gen. Stefana Dąb-Biernackiego”.

²⁹ IPMS, B.I.75/B, Z. Czarnecki, Wrzesień 1939 Grupy Operacyjnej gen. Kruszeńskiego, k. 10; IPMS, B.I.80/A, J. Chomiuk, Fakty i spostrzeżenia, dotyczące przygotowań i działań wojennych, k. 43–45; *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. Kampania wrześniowa. Przebieg działań od 9 do 14 września* [dalej: PSZ], t. 1, cz. 3, Londyn 1959, s. 382, 397–398; PSZ, t. 1, cz. 4, Londyn 1986, s. 246–247, 265–266, 278; W. Białasiewicz, *Wrzesień 1939 roku na Zamojszczyźnie*, Warszawa 2011, s. 116–122; S. Maksimiec, *Front Północny*, s. 200–201, 257–258, 291, 304–305, 348–349, 722; P. Greszta, *Tomaszów Lubelski*, s. 179, 188–189, 192–200; P. Dymek, *18 Pułk Piechoty*, s. 44–45. Pawło Szandruk w swoich wspomnieniach wielokrotnie przytacza mylne informacje na temat okoliczności sformowania 29. Brygady Piechoty oraz jej działań aż do ataku na Zamość. Przykładowo, nie jest prawdą, że płk Jan Bratro dowodził „brygadą wraz z niektórymi jednostkami 18. Dywizji Piechoty”. Pomylił on również nazwę miasta, które zamierzano odbić z rąk Niemców, podając Chełm, a nie Zamość. Niezgodne ze stanem faktycznym jest też stwierdzenie, jakoby ppłk dypl. Włodzimierz Wiśłocki był szefem sztabu zarówno 39. pułku piechoty, jak i „Grupy Operacyjnej gen. Olbrychta”. W rzeczywistości pełnił on tę funkcję, ale w 39. Dywizji Piechoty Rezerwowej, która wchodziła w skład Grupy Operacyjnej gen. Kruszeńskiego. Por. P. Szandruk, *Siła męstwa*, s. 156. W liście opublikowanym w „Zeszytach

Od 20 września 1939 r. zreorganizowana oraz wzmocniona niepełnym dywizjonem armat³⁰ 29. Brygada Piechoty znalazła się pod rozkazami dowództwa 39. Dywizji Piechoty Rezerwowej. Jej głównym zadaniem było zapewnienie ochrony prawego skrzydła dywizji przed flankowymi atakami Niemców. Już 21 września 1939 r. jeden z pułków piechoty (w sile dwóch batalionów) brandenburskiej 68. Dywizji Piechoty uderzył na umocnione pozycje brygady w pobliżu folwarku Stabrow (ok. 10 kilometrów na wschód od Zamościa). Atak ten został jednak odparty przez polskich obrońców. Podczas walk rany odniósł m.in. mjr Edmund Kolendowski. Nazajutrz przeciwnik ograniczył się do działań zwiadowczych, wykorzystując do tego celu części 27. dywizjonu rozpoznawczego z 27. Dywizji Piechoty. Obie niemieckie dywizje należały do bawarskiego VII Korpusu Armijnego, wchodzącego wówczas w skład 14. Armii z Grupy Armii „Południe”³¹.

Wieczorem 22 września 1939 r. zapadły kluczowe decyzje w sztabach obu stron konfliktu. Dowództwo niemieckiej 14. Armii nakazało VII Korpusowi Armijnemu uderzyć nazajutrz na pozycje obronne Polaków pod Stabrowem, Barchaczowem i Łabuniami siłami 27. Dywizji Piechoty, wzmocnionej artylerią korpusną i niektórymi elementami z 68. Dywizji Piechoty, celem unicestwienia polskich oddziałów na tym obszarze. Natomiast dowódca 39. Dywizji Piechoty Rezerwowej rozkazał 29. Brygadzie Piechoty pozostać do zmroku 23 września 1939 r. na dotychczasowych stanowiskach i osłaniać

Historycznych” odnajdziemy jeszcze inne nieścisłości. Jego autor stwierdził na przykład, że został mianowany dowódcą (sic!) 29. Brygady Piechoty przez samego dowódcę grupy armii – gen. dyw. Stefana Dąb-Biernackiego. Ponadto błędnie podał on, że zgrupowanie składało się z trzech pułkowników i jednego podpułkownika. W rzeczywistości w szeregach 29. Brygady Piechoty – w momencie jej utworzenia – znajdował się jeden pułkownik (Jan Bratro – dowódca brygady) i czterech oficerów w randze podpułkownika (Pawło Szandruk – szef sztabu, Bronisław Szostak – dowódca 1. pułku, Stanisław Gumowski – dowódca 2. pułku, Andrzej Strach – dowódca 3. pułku). Por. A. Grzywacz, A. Jończyk, *Wojenne losy gen. Pawła Szandruka*, s. 123.

³⁰ Był to – składający się z dwóch baterii lekkich armat o kal. 75 mm – III dywizjon 61. pułku artylerii, który został oddelegowany z 39. Dywizji Piechoty Rezerwowej. Brygada po raz pierwszy od chwili jej utworzenia dysponowała własną artylerią polową, co znacznie zwiększyło potencjał bojowy tej jednostki.

³¹ BA-MA, RH 24-7/1, Kriegstagebuch des Generalkommandos VII. A.K., k. 22–25; BA-MA, RH 26-27/13, [Kriegstagebuch Ia der 27. Inf. Div.], [b.p.]; CAMO, 500/12474/113, Kampfhandlungen [der 68. Div.] in Polen vom 3.9.–30.9.39, k. 17; BA-MA, RH 27-9/79, Kriegstagebuch 4. leichte Division. Feldzug in Polen, s. 31–32; IPMS, B.I.84/B, Druga bitwa tomaszowska 21.IX–26.IX.1939, s. 8, 12, 18; S. Maksimiec, *Front Północny*, s. 722; P. Greszta, *Tomaszów Lubelski*, s. 206, 209–210, 225, 230, 233.

działania dywizji na linii Sitno – Stabrow – Jarosławiec – Boży Dar – Barchaczów. Na południe od brygady znajdował się 6. pułk strzelców podhalańskich (ekwiwalent wzmocnionego batalionu piechoty), który miał się bronić w okolicach Łabuń i Wólki Łabuńskiej. Oba zgrupowania mogły wcześniej wycofać się tylko na wyraźny rozkaz³². Dowódca brygady dysponował wówczas liczbą ok. 2 tys. żołnierzy³³, a także dwubateryjnym dywizjonem lekkiej artylerii. Przeciwnik na tym odcinku walk posiadał niemal ośmiokrotną przewagę w ludziach³⁴ i siedmiokrotną w artylerii polowej. Co więcej, mógł on wykorzystać też kilka samochodów pancernych z 27. i 168. dywizjonu rozpoznawczego.

3. Wydarzenia z 23 września 1939 r. i spontaniczne przejęcie dowództwa nad 29. Brygadą Piechoty

Nad ranem 23 września 1939 r. wojska 27. Dywizji Piechoty przystąpiły do planowanego natarcia. Początkowo Niemcom z trudem przychodziło przełamanie polskich linii obronnych. Jednakże włączenie się artylerii korpusnej doprowadziło do spustoszenia w szeregach Wojska Polskiego; rozbity został m.in. III dywizjon 61. pułku artylerii lekkiej. Co gorsza, przeciwnikowi udało się zająć Barchaczów i Sitno, a na dodatek 168. dywizjon rozpoznawczy wyszedł na głębokie tyły brygady, docierając aż do Horyszowa Polskiego oraz Miączyna. Sytuacja jednostki stała się bardzo trudna i wkrótce mogła zostać okrążona. Jej dowódca nerwowo oczekiwał łącznika z 39. Dywizji Piechoty Rezerwowej, który miał przywieźć rozkaz o odwrocie, lecz ten nie nadchodził. W pewnym momencie płk Jan Bratro odjechał samochodem

³² BA-MA, RH 20-14/2, A.O.K. 14 Ia – Kriegstagebuch, k. 58; BA-MA, RH 24-7/1, Kriegstagebuch des Generalkommandos VII. A.K., k. 24–25; BA-MA, RH 24-7/4, Generalkommando VII. Armeekorps Ia Nr. 42 – Korpsbefehl für den Gegenangriff des VII. A.K. am 23.9, k. 30; BA-MA, RH 26-27/13, [Kriegstagebuch Ia der 27. Inf. Div.], [b.p.]; IPMS, B.I.80/A, J. Chomiuk, Fakty i spostrzeżenia, dotyczące przygotowań i działań wojennych, k. 47; IPMS, B.I.82/A, W. Wisłocki, Relacja b. szefa sztabu 39 d.p., s. 1–2; W. Wisłocki, *Ostatnie dni 39 Dywizji Piechoty. Ze wspomnień szefa sztabu 39 d.p. w 1939 r.*, „Bellona” 1962, z. 3, s. 203–204; S. Maksimiec, *Front Północny*, s. 499; P. Greszta, *Tomaszów Lubelski*, s. 232–233.

³³ IPMS, B.I.82/A, W. Wisłocki, 39 Dywizja Piechoty. Wrzesień 1939, s. 111.

³⁴ Według stanu na 21 września 1939 r. 27. Dywizja Piechoty dysponowała łącznie 15 575 ludźmi. W zestawieniu tym nie uwzględniono żołnierzy ze 168. dywizjonu rozpoznawczego z 68. Dywizji Piechoty. Zob. BAMA, RH 26-27/13, *Verpflegungsstärke der 27. Division*, [b.p.].

w kierunku wschodnim, póki była jeszcze taka możliwość. Brygada pozostała bez dowództwa. W tej krytycznej chwili komendę nad porzuconymi oddziałami spontanicznie przejął ppłk dypl. Pawło Szandruk. Ukraiński oficer kontraktowy dowodził z pierwszej linii, dzięki czemu miał doskonały wgląd na pole walki. Po południu, gdy ogień niemieckich haubic stał się mniej dokuczliwy (problemy z amunicją artyleryjską), a napór wrogiej piechoty nieco stracił impet, nominalny szef sztabu brygady rozpoczął proces stopniowego wycofywania się z zajmowanych pozycji, aby uratować choć resztki jednostki³⁵.

Oficer operacyjny w sztabie 29. Brygady Piechoty – por. dypl. Józef Chomiuk, następująco zrelacjonował okoliczności opuszczenia brygady przez płk. Jana Bratro: „Od godz. rannych nachodziły stale alarmy o pojawieniu się nieprzyjacielskiej broni pancernej od północy oraz później, że już ona jest na wsi Horyszów [...]. Szef sztabu znajdował się u ppłk. Stracha, który dosłownie siedział w pierwszej linii. Dowódca brygady płk Bratro, bardzo zdeenerwowany, siedział w aucie, czekając na rozkaz od gen. Olbrychta. Ponieważ rozkaz nie nadchodził, zawiadomił mnie przez łącznika, bym siadał do auta, bo on odjeżdża dalej na wschód. Nie usłuchałem, gdyż oficer łącznikowy z rozkazem byłby nas nie odnalazł. Dowódca brygady z kapitanem w dwa auta odjechał w stronę Hrubieszowa i od tej pory ślad po nim zaginął”³⁶.

Mimo dość ciężkich warunków odwrotowych (załamanie pogody, brak map, nieustanny ostrzał artyleryjski) ppłk dypl. Pawło Szandruk zdołał przedostać się wraz z resztkami 29. Brygady Piechoty w okolice Suchowoli. Nocą z 24 na 25 września 1939 r. zjawił się on w sztabie 39. Dywizji Piechoty Rezerwowej, zawiadamiając o wydarzeniach z 23 września 1939 r. – w tym o porzuceniu brygady przez płk. Jana Bratro³⁷, który miał rzekomo odje-

³⁵ BA-MA, RH 24-7/1, Kriegstagebuch des Generalkommandos VII. A.K., k. 25–28; BA-MA, RH 26-27/13, [Kriegstagebuch Ia der 27. Inf. Div.], [b.p.]; CAMO, 500/12474/113, 2. Gefecht bei Labunie, k. 8; IPMS, B.I.80/A, J. Chomiuk, Fakty i spostrzeżenia, dotyczące przygotowań i działań wojennych, k. 47–48; IPMS, B.I.82/A, W. Wisłocki, Relacja b. szefa sztabu 39 d.p., s. 2; IPMS, B.I.84/B, Druga bitwa tomaszowska 21.IX–26.IX.1939, s. 18; T. Łuniewski, 41 Dywizja Piechoty Rezerwowa we wrześniu 1939 roku, „Przegląd Historyczno-Wojсковy” 2015, nr 4, s. 72; P. Greszta, *Tomaszów Lubelski*, s. 233–236.

³⁶ IPMS, B.I.80/A, J. Chomiuk, Fakty i spostrzeżenia, dotyczące przygotowań i działań wojennych, k. 47.

³⁷ W. Wisłocki, *Ostatnie dni 39 Dywizji Piechoty*, s. 215.

chać z powodu nagłej choroby³⁸. Szandruk poprosił o wyznaczenie nowego dowódcy brygady, która liczyła już raptem ok. 800 żołnierzy. Postawa Ukraińca zrobiła duże wrażenie na gen. bryg. Brunonie Olbrychcie i ppłk. dypl. Włodzimierzu Wisłockim. Pierwszy z nich podjął decyzję o zatwierdzeniu Szandruka na nowego dowódcę 29. Brygady Piechoty³⁹. W odpowiedzi na to ukraiński oficer kontraktowy oświadczył zgromadzonym, że: „będzie do końca dzielił los polskiego wojska, któremu wiele zawdzięcza”⁴⁰.

Szef sztabu 39. Dywizji Piechoty Rezerwowej – ppłk dypl. Włodzimierz Wisłocki, tak opisał tamten moment: „Tejże nocy z 24 na 25 września szef sztabu bryg. płk Bratry, Ukrainiec, oficer kontraktowy ppłk dypl. Szandruk zameldował mi, że płk Bratro, czując się chorym, odjechał, przekazawszy mu dowództwo brygady⁴¹. Prosił on o wyznaczenie nowego dowódcy, Polaka. Ppłka dypl. Szandruka poznałem w 1935 r., kiedy jako major stageował w 18 p.p., w moim batalionie przed rozpoczęciem studiów w Wyższej Szkole

³⁸ W tym miejscu warto poruszyć nieścisłość wokół okoliczności przejęcia dowodzenia nad 29. Brygadą Piechoty przez ppłk. dypl. Pawła Szandruka. W literaturze przedmiotu dominuje bowiem pogląd, że płk Jan Bratro porzucił dowództwo nad brygadą z powodu choroby (niekiedy wspomina się o załabnięciu). Wojciech Białasiewicz w swojej monografii podał zaś, że oficer ten zagubił się w wyniku chaosu. Tego typu stwierdzenia nie odnajdują jednak potwierdzenia w materiale źródłowym. Przytoczona w tekście głównym relacja por. dypl. Józefa Chomiuka ukazuje prawdziwą przyczynę opuszczenia stanowiska przez płk. Bratro – załamanie nerwowe. Por. M.K. Dziewanowski, *Pamiętniki gen. Szandruka*, s. 104; R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 34; W. Rejzner, *Stanowisko i udział Ukraińców w niemiecko-polskiej kampanii 1939 roku*, w: *Polska–Ukraina: trudne pytania. Materiały IV międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*, A. Ajnenkiel i in. (red.), t. 4, Warszawa 1999, s. 26; W. Białasiewicz, *Wrzesień 1939 roku*, s. 126; S. Maksimiec, *Front Północny*, s. 529. Czasem można spotkać się także ze stanowiskiem, że nominalny dowódca 29. Brygady Piechoty dostał się do niemieckiej niewoli, co nie odpowiada prawdzie, ponieważ płk Bratro w trakcie okupacji ukrywał się w Warszawie. Por. J. Serednycki, Павло Шандрюк. *Вереснева компанія*, s. 107; I.T. Miecik, *Kręta droga do Ukrainy*, „Polityka”, <https://www.polityka.pl/archiwumpolityki/1805484,1,kreta-droga-do-ukrainy.read> [04.05.2025]; Bratro Jan, <https://zolnierzeniepodleglosci.pl/%C5%BCo%C5%82nierz/184619/> [04.05.2025]; J. Bratro, [Sprostowanie artykułu *Kręta droga do Ukrainy*], „Polityka”, <https://www.polityka.pl/archiwumpolityki/1835486,1,8222kreta-droga-do-ukrainy8221.read> [04.05.2025].

³⁹ W. Wisłocki, *Ostatnie dni 39 Dywizji Piechoty*, s. 215.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ W rzeczywistości płk Jan Bratro nie przekazał dowództwa ppłk. Szandrukowi, który spontanicznie przejął dowodzenie nad porzuconą jednostką. Podpułkownik Wisłocki zapewne nie wiedział o tym fakcie.

Wojennej. Był to doświadczony i prawy żołnierz, człowiek o dużej kulturze i godny pełnego zaufania”⁴².

W piśmiennictwie przyjęło się, że ppłk dypl. Pawło Szandruk otrzymał Order Wojenny *Virtuti Militari* za czyn bohaterski, jakiego niewątpliwie dokonał 23 września 1939 r., ratując 29. Brygadę Piechoty przed nieuchronną zagładą⁴³. Stanowisko to wydaje się w historiografii jak najbardziej logiczne i uzasadnione pod względem wojskowym⁴⁴. Jednakże tytułowa postać nie została tak naprawdę odznaczona za przejście dowództwa nad porzuconą brygadą oraz wyprowadzenie jej pozostałości z zagrożenia. Odnajduje to potwierdzenie we wniosku odznaczeniowym w teczce personalnej tego oficera kontraktowego⁴⁵ – o czym mowa w dalszej części tekstu niniejszego artykułu. Co ciekawe, ppłk dypl. Pawło Szandruk w ogóle nie wzmiankuje o tym epizodzie w swoich publikacjach wspomnieniowych, skupiając się na późniejszych walkach, tj. boju pod Krasnobrodem⁴⁶.

⁴² Ibidem.

⁴³ Por. *Za co gen. Szandruk dostał Virtuti Militari*, s. 107–108; S. Maksimiec, *Front Północny*, s. 529; П. Готовецький, *Герой війни чи солдат Гімлепа?*, s. 53; P. Greszta, *Tomaszów Lubelski*, s. 235; M. Żebrowski, *Jerzego Giedroycia lekcja przyzwoitości*, <https://kulturaparyska.com/pl/topic-article/jerzego-giedroycia-lekcja-pryzwoitosci> [30.04.2025].

⁴⁴ Stanowisko to tym bardziej wydaje się z pozoru zasadne, że w teczce dotyczącej sprawy ppłk. Szandruka możemy odnaleźć m.in. opis czynu bohaterskiego tego oficera, który został sporządzony na podstawie wyciągu z relacji por. Chomiuka i dotyczy on właśnie przebiegu walk pod Stabrowem z 23 września 1939 r., a nie boju pod Krasnobrodem z 25 września 1939 r. Niemniej ów dokument nie stanowił podstawy do odznaczenia Szandruka Orderem Wojskowym *Virtuti Militari*. Zob. IPMS, B.2683, Opis czynu wojennego ppłka dypl. Pawła Szandruka w kampanii wrześniowej 1939 r., k. 3–4.

⁴⁵ IPMS, A.XII.77/122/74, Kapituła Krzyża *Virtuti Militari* – Wniosek na odznaczenie Krzyżem *Virtuti Militari* kl. V b. ppłk. dypl. Pawła Szandruka, k. 623.

⁴⁶ Por. A. Grzywacz, A. Jończyk, *Wojenne losy gen. Pawła Szandruka*, s. 125; P. Szandruk, *Siła męstwa*, s. 157. Można jedynie domniemywać, dlaczego Pawło Szandruk nie napisał w swoich wspomnieniach nic na temat walk pod Stabrowem z 23 września 1939 r. i okolicznościach przejścia dowództwa nad 29. Brygadą Piechoty. Jedną z hipotez może być chęć nieujawniania niechlubnej postawy płk. Jana Bratro, który w krytycznej sytuacji porzucił swoją jednostkę.

4. Nowy dowódca 29. Brygady Piechoty i bój pod Krasnobrodem

Sytuacja 39. Dywizji Piechoty Rezerwowej pod koniec dnia 24 września 1939 r. nie przedstawiała się najlepiej. I choć jej oddziały wspólnie z pozostałymi 10. Dywizji Piechoty zdobyły tego dnia Krasnobród, to nie udało się opanować pobliskich wzgórz, znajdujących się na południe od tego miasteczka. W polskim dowództwie słusznie obawiano się, że z owych wznieścień przeciwnik będzie miał dogodną pozycję do ostrzału Polaków podczas potencjalnego kontrataku. Ponadto ich opanowanie umożliwiłoby dalsze przebijanie się w kierunku na Józefów. Co gorsza, zaczęło brakować amunicji, a żołnierze byli wyczerpani dotychczasowymi walkami oraz marszami w ciężkich warunkach. Tymczasem w sztabie górnośląsko-sudeckiej 8. Dywizji Piechoty z dolnośląskiego VIII Korpusu Armijnego⁴⁷ zapadła decyzja o zaatakowaniu Krasnobrodu oraz unicestwieniu polskiego zgrupowania na tym terenie, tak by jak najszybciej ułatwić sobie odwrót za San – ówczesną linię demarkacyjną pomiędzy Wehrmachtem a Armią Czerwoną. Czołówki z górnośląsko-sudeckiej dywizji jeszcze nocą z 24 na 25 września 1939 r. rozpoczęły kontrakcję⁴⁸.

Tuż przed świtem 25 września 1939 r. wysunięte elementy piechoty i pionierów z 8. Dywizji Piechoty, przy silnym wsparciu polowej artylerii dywizyjnej, ponownie zajęły Podklasztor, a także południowe zabudowania Krasnobrodu. Szybka odpowiedź polskiej artylerii, jak również zaciekle kontrataki pododdziałów piechoty przyczyniły się do wyparcia Niemców z Podklastoru, co pozwoliło przynajmniej na chwilę ustabilizować położenie zgrupowania Wojska Polskiego na tym obszarze. Równocześnie 29. Brygada Piechoty została zasilona rozbitkami m.in. z 13. Brygady Piechoty. Wzmocnienie to sprawiło, że jednostka ta mogła ponownie zostać użyta w boju – tym bardziej że sytuacja wymagała tego jak najszybciej. Jej żołnierze błyskawicznie zajęli stanowiska obronne. Na jednym z nich por. dypl. Józef Chomiuk (jako nowy szef sztabu brygady) wraz z ppor. Leonardem

⁴⁷ Podobnie jak w przypadku sąsiedniego (bawarskiego) korpusu VIII Korpus Armijny wchodził w skład 14. Armii w ramach Grupy Armii „Południe”.

⁴⁸ BA-MA, RH 24-8/15, *Kampfhandlungen der 8. Div. in der Zeit vom 1.-26.9.1939*, k. 183–186; *Die Geschichte der 8. (Oberschlesisch-Sudetendeutsche) Infanterie/Jäger-Division 1935–1945*, Bad Kreuznach 1979, s. 14–15; IPMS, B.I.82/A, W. Wisłocki, Relacja b. szefa sztabu 39 d.p., s. 3–5; P. Greszta, *Tomaszów Lubelski*, s. 254–260.

Zub-Zdanowiczem i nieznanym z nazwiska kanonierem desperacko odpierali niemieckie ataki ogniem z dział polowego, które wcześniej porzucili polscy artylerzyści. Dowództwo 39. Dywizji Piechoty Rezerwowej nakazało ppłk. dypl. Pawło Szandrukowi, jako nowemu dowódcy 29. Brygady Piechoty, bez zbędnej zwłoki uderzyć na wzniesienia na południe od Krasnobrodu z zadaniem wyparcia stamtąd wojsk przeciwnika, aby umożliwić sobie odwrót z miasteczka w kierunku lasów Ordynacji Zamojskiej⁴⁹.

Po południu, wchodzące w skład 29. Brygady Piechoty, zgrupowanie ppłk. dypl. Andrzeja Stracha przystąpiło do próby wyparcia nieprzyjaciela z zalesionych wzniesień znajdujących się na południe od Krasnobrodu. Przeciwnik był tu jednak dobrze przygotowany do walk obronnych i nie zamierzał tak łatwo oddać terenu. Mimo to pierwsza linia została zdobyta przez Polaków. W tej sytuacji Niemcy przystąpili do serii kontrataków, mających na celu zepchnięcie polskich wojsk z powrotem do Krasnobrodu. W panującym chaosie zaginął ppłk Strach wraz częścią swojego oddziału. W obliczu pogorszenia się położenia 29. Brygady Piechoty ppłk dypl. Pawło Szandruk po raz kolejny znalazł się na pierwszej linii, przejmując z bronią w rękę bezpośrednie dowodzenie nad pozostałościami zgrupowania ppłk. Stracha, powstrzymując tym samym dalszy rozkład improwizowanego pułku. W trakcie walk dowódca brygady został lekko ranny w szyję, w okolicach ucha. Do wieczora sytuacja na polu bitewnym ustabilizowała się. Oddziały 8. Dywizji Piechoty, które toczyły bój pod Krasnobrodem, otrzymały rozkaz oderwania się od Polaków i wycofania w kierunku Józefowa. Dowódca 39. Dywizji Piechoty Rezerwowej zarządził natomiast odejście resztek swoich wojsk na północ, w stronę Suchowoli, aby wyminąć miasteczko i pójść

⁴⁹ BA-MA, RH 24-8/15, *Kampfhandlungen der 8. Div. in der Zeit vom 1.-26.9.1939*, k. 183–186; BA-MA, RH 12-5/331, *Pionier Bataillon 8 – Bericht über das Gefecht bei Krasnobrod am 24./25.9.39 in Polen*, s. 1–2; IPMS, B.I.80/H, L. Zub-Zdanowicz, [Relacja z kampanii 1939 r.], k. 24; IPMS, B.I.82/A, W. Wisłocki, Relacja b. szefa sztabu 39 d.p., s. 4; W. Wisłocki, *Ostatnie dni 39 Dywizji Piechoty*, s. 216–218; P. Szandruk, *Siła męstwa*, s. 157; T. Głowiński, R. Igielski, M. Lebel, *Bitewnym szlakiem września 1939 roku. Polskie bitwy i boje w obronie Rzeczypospolitej*, Warszawa–Wrocław 2019, s. 252; P. Greszta, *Tomaszów Lubelski*, s. 260–265. Co ciekawe, Pawło Szandruk po wojnie złożył 14 lipca 1960 r. wniosek o odznaczenie por. dypl. Józefa Chomiuka, por. Leonarda Zub-Zdanowicza oraz anonimowego artylerzystę za wyżej opisane zachowanie w trakcie boju pod Krasnobrodem. Zob. IPMS, B.2683, P. Szandruk, Wniosek na odznaczenie. Kampania wrześniowa, k. 11–12.

śladem 41. Dywizji Piechoty Rezerwowej. Starcie pod Krasnobrodem pozostało nierozstrzygnięte; obie strony nie osiągnęły zamierzonych celów⁵⁰.

Pawło Szandruk bój pod Krasnobrodem zrelacjonował następująco: „Znaleźliśmy się między młotem a kowadłem; mimo wszystko jednak zorganizowałem obronę Krasnobrodu, walki w tym rejonie trwały dwa dni. Byłem na pierwszej linii, i to dało mi sposobność zaobserwowania odwagi i poświęcenia polskich żołnierzy, a zwłaszcza oficerów będących pod moimi rozkazami: pewien porucznik ciężko ranny w nogę nie pozostawił swojego karabinu maszynowego, dopóki nie wystrzelał całej amunicji, i dopiero wtedy zgodził się wykonać mój rozkaz, pozwalając się odnieść do ambulansu. Z drugiej strony były także powody, by podziwiać Niemców: maszerowali w szyku bitewnym pod ogniem tak, jakby szli w defiladzie. Wszędzie wokół nas leżały stosy trupów, martwych koni, rozbitych dział, wózków z amunicją i zaopatrzeniem – był to obraz katastrofy przerażający nawet dla żołnierza, który wcześniej często patrzył śmierci w oczy”⁵¹.

5. Okoliczności odznaczenia za czyn bohaterski podczas boju pod Krasnobrodem oraz dalsze losy Pawła Szandruka i 29. Brygady Piechoty we wrześniu 1939 r.

We wniosku odznaczeniowym z 1 października 1960 r. możemy przeczytać: „Ppłk dypl. Pawło Szandruk jako dowódca brygady [...] otrzymał rozkaz zdobycia dominującego wzgórza. Jako doświadczony, bojowy oficer znakomicie wykorzystał warunki terenowe i po bardzo zaciętej walce zdobył. Niemcy jednak przeszli przeważającymi siłami, wsparci bardzo silną artylerią, do przeciwnatarcia. W ciężkiej walce dowódca, wykonującego główne zadanie, ppłk Strach zginął i oddziały pułku pozbawione kierownictwa poczęły się mieszać i pod naciskiem Niemców cofać. Wtedy ppłk dypl.

⁵⁰ BA-MA, RH 24-8/15, Kampfhandlungen der 8. Div. in der Zeit vom 1.-26.9.1939, k. 185–186; IPMS, B.I.80/A, J. Chomiuk, Fakty i spostrzeżenia, dotyczące przygotowań i działań wojennych, k. 48; IPMS, B.I.82/A, W. Wisłocki, Relacja b. szefa sztabu 39 d.p., s. 4; W. Wisłocki, *Ostatnie dni 39 Dywizji Piechoty*, s. 217–218; A. Grzywacz, A. Jończyk, *Wojenne losy gen. Pawła Szandruka*, s. 123; P. Szandruk, *Siła męstwa*, s. 157; T. Głowiński, R. Igielski, M. Lebel, *Bitewnym szlakiem września 1939 roku*, s. 252; P. Greszta, *Tomaszów Lubelski*, s. 263–265.

⁵¹ P. Szandruk, *Siła męstwa*, s. 157.

Szandruk z karabinem w ręku wszedł do pierwszej linii załamującego się pułku i walcząc jak szeregowiec zdołał osobistym przykładem powstrzymać uchodzących już w pewnym nieładzie żołnierzy oraz wytrwać na zdobytym wzgórzu do zapadnięcia zmroku. Umożliwił tym oderwanie się oddziałom 39 dyw. piech. od nieprzyjaciela w ciągu nocy, a następnie wymięcie Krasnobrodu 26 września. Czynem tym zasłużył sobie na odznaczenie Krzyżem *Virtuti Militari* V. klasy⁵².

To właśnie za bohaterską postawę podczas walk o Krasnobród z 25 września 1939 r. ppłk dypl. Pawło Szandruk ostatecznie otrzymał Srebrny Krzyż V klasy Orderu Wojennego *Virtuti Militari*⁵³. O jego nadanie 1 października 1960 r. wniósł Włodzimierz Wisłocki (były szef sztabu 39. Dywizji Piechoty Rezerwowej), który już w stopniu pułkownika dyplomowanego był członkiem Kapituły Krzyża *Virtuti Militari*⁵⁴. Za pośrednictwem Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych gen. dyw. Michała Tokarzewskiego-Karaszewicza wniosek ten trafił do Prezydenta Rzeczypospolitej Augusta Zaleskiego⁵⁵, który 17 marca 1961 r. wydał zarządzenie w sprawie nadania wyżej wspomnianego odznaczenia dla Szandruka⁵⁶. W owym dokumencie wskazano, iż ukraiński oficer kontraktowy został odznaczony za „wybitne czyny bojowe i osobistego męstwa, wykazane na polu walki”⁵⁷. 24 marca 1961 r. wysłano do niego zaświadczenie z Ministerstwa Obrony Narodowej, w którym załączone zostało prezydenckie zarządzenie, a także legitymacja wraz ze wstążeczką do butonierki oraz odręczny list gen. dyw. Michała Tokarzewskiego-Karaszewicza⁵⁸.

Po zakończonym boju o Krasnobród Grupa Operacyjna gen. Kruszewskiego, w skład której wchodziła m.in. 29. Brygada Piechoty i 39. Dywizja Piechoty Rezerwowej, przeszła 26 września 1939 r. bez styczności z nieprzyjacielem w rejon Szopowe, gdzie jej oddziały regenerowały się po ostatnich

⁵² IPMS, A.XII.77/122/74, Kapituła Krzyża *Virtuti Militari* – Wniosek na odznaczenie Krzyżem *Virtuti Militari* kl. V b. ppłk. dypl. Pawła Szandruka, k. 623.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ IPMS, A.XII.77/122/74, Generalny Inspektorat Siły Zbrojnych, L.dz. 550/pf./61 – [List do Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 12 marca 1962 r. w sprawie wniosku płk. dypl. Włodzimierza Wisłockiego], k. 624.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ IPMS, A.XII.77/122/74, Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 17 marca 1961 r., Londyn, L.dz.550/pf./GISZ/61, k. 620.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ IPMS, A.XII.77/122/74, Ministerstwo Obrony Narodowej, L.dz.559/pers./61 – [Zaświadczenie o nadaniu Krzyża V-ej kl. ord. woj. *Virtuti Militari*], k. 621.

ciężkich walkach. Wobec krytycznego położenia resztek tzw. Frontu Północnego (brak amunicji, ciężka sytuacja rannych, zbliżanie się wojsk sowieckich oraz brak perspektyw na przebicie się do Węgier lub Rumunii) głównodowodzący polskich sił zwołał obradę, na której rozważano kapitulację. Jedną z koncepcji zakładała poddanie się nadchodzącej Armii Czerwonej, na co stanowczo zareagował ppłk dypl. Pawło Szandruk, który stwierdził, że takie rozwiązanie sprawi, iż wielu oficerów (w tym również on) zostanie rozstrzelanych przez Sowietów. Ostatecznie wybrano jednak wariant złożenia broni przed Niemcami, co też nastąpiło nazajutrz. W niewoli stan zdrowia Szandruka uległ znaczącemu pogorszeniu. Okazało się, że do niewielkiej rany nad uchem, którą odniósł w trakcie walk pod Krasnobrodem, wdarła się infekcja. Ukraiński oficer kontraktowy został przetransportowany do niemieckiego szpitala, gdzie walczył o życie. Z uwagi na kiepski stan zdrowia, po długiej rekonwalescencji zwolniono go do domu⁵⁹.

Zakończenie

Jak wykazano powyżej, Pawło Szandruk, który we wrześniu 1939 r. w stopniu podpułkownika dyplomowanego był szefem sztabu 29. Brygady Piechoty, a następnie jej dowódcą, odznaczony został Srebrnym Krzyżem V klasy Orderu Wojennego *Virtuti Militari* za czyn bohaterski, jakiego dokonał podczas boju pod Krasnobrodem, będącym jednym z ostatnich starć w ramach tzw. drugiej bitwy pod Tomaszowem Lubelskim. Wbrew literaturze przedmiotu, tytułowa postać nie otrzymała tego orderu za przejęcie 23 września 1939 r. dowództwa nad 29. Brygadą Piechoty oraz uratowanie jej przed unicestwieniem⁶⁰. Z pozoru wydawałoby się, że to właśnie za ten czyn Szandruk powinien dostać najwyższe polskie odznaczenie wojskowe, gdyż – podobnie jak pod Krasnobrodem – walczył w pierwszej linii wraz z szeregowymi żołnierzami. Ponadto realnie wpłynął on na los związku taktycznego, którym wówczas *de facto* dowodził. Odwaga i umiejętności

⁵⁹ IPMS, A.XII.77/122/74, [List Włodzimierza Wisłockiego z 7 listopada 1961 r.], k. 632; IPMS, B.I.82/A, W. Wisłocki, Relacja b. szefa sztabu 39 d.p., s. 5; A. Grzywacz, A. Jończyk, *Wojenne losy gen. Pawła Szandraka*, s. 123–124; P. Szandruk, *Siła męstwa*, s. 157–158; P. Greszta, *Tomaszów Lubelski*, s. 271–273; G. Cwyl, *Generał Jan Kruszewski. Zarys biografii*, Warszawa 2025, s. 155–157.

⁶⁰ Patrz przyp. 43.

dowódcze Ukraińca przyczyniły się do wyprowadzenia resztek omawianej brygady z zagrożenia – mimo rozerwania jej skrzydeł oraz braku łączności z dywizją, której wówczas podlegała.

Można jednak przypuszczać, że Pawło Szandruk uzyskał wspomniane odznaczenie za walki pod Krasnobrodem z kilku względów. Po pierwsze, we wspomnieniach Pawła Szandruka brakuje wzmianek na temat wydarzeń pod Stabrowem z 23 września 1939 r., a wnioskodawca odznaczenia (Włodzimierz Wisłocki) nie był ich naocznym świadkiem. Natomiast odnośnie do boju pod Krasnobrodem szef sztabu 39. Dywizji Piechoty Rezerwowej dość szczegółowo opisał przebieg starcia w swoich relacjach, a także we wniosku o nadanie Szandrukowi Orderu Wojennego Virtuti Militari. Wynikało to chociażby z tego, że Wisłocki miał wtedy bezpośredni wgląd na działania 29. Brygady Piechoty. Innym czynnikiem, który mógł wpłynąć na uzyskanie przedmiotowego odznaczenia przez Ukraińca za ten konkretny czyn, było odniesienie rany w trakcie walk, która w efekcie o mało nie doprowadziła go do śmierci. Jego postawa podczas boju pod Krasnobrodem w oczach polskich oficerów stanowiła potwierdzenie jego wcześniejszych słów o tym, że będzie on do końca dzielić los Wojska Polskiego.

Pawło Szandruk, mimo kontrowersji związanych z jego współpracą z Niemcami oraz przejęciem zwierzchnictwa nad Ukraińską Armią Narodową pod koniec II wojny światowej, to bez wątpienia bohater kampanii polskiej 1939 r. Dwukrotnie wykazał się odwagą na polu walki i – mimo możliwości zerwania kontraktu w przypadku konfliktu Rzeczypospolitej z Rzeszą Niemiecką – do końca pełnił służbę w Wojsku Polskim. Krzyż V klasy Orderu Wojennego Virtuti Militari otrzymał za czyn bohaterski w trakcie boju pod Krasnobrodem z 25 września, choć wciąż można spotkać się z informacją, jakoby uzyskał to odznaczenie za uratowanie 29. Brygady Piechoty przed zniszczeniem podczas walk pod Stabrowem z 23 września 1939 r. Druga bitwa pod Tomaszowem Lubelskim nie przyniosła chluby polskiemu dowódcy zarówno związków taktycznych (np. płk Jan Bratro), jak i operacyjnych (np. gen. dyw. Stefan Dąb-Biernacki), którzy porzucali swoje stanowiska pod wpływem niepomyślnych wypadków wojennych. Pod tym względem szczególnie wyróżnia się zachowanie Szandruka – ukraińskiego oficera kontraktowego, który aż do kapitulacji resztek tzw. Frontu Północnego pozostał lojalny wobec Polski, choć – jak już wspomniano – nie był do tego zobligowany. Należy zatem zgodzić się ze stwierdzeniem redakcji paryskiej „Kultury”, że Pawło Szandruk we wrześniu 1939 r. „zrobił [...] o wiele więcej

dla uratowania wojska, niż można by się było spodziewać od przeciętnego dowódcy w podobnej sytuacji”⁶¹.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Bundesarchiv-Militärarchiv:

Armeegruppen, Armeen, Armeeteile, Panzergruppen und Panzerarmeen, sygn. RH 20.

Generalkommandos (Korps) und Höhere Kommandos, sygn. RH 24.

Infanterie-Divisionen, sygn. 26.

Inspektion der Pioniere des Heeres (In 5), sygn. RH 12-5.

Panzer-Divisionen, sygn. RH 27.

Centralne Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej:

Armeekorps, sygn. 500/12474.

Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego

Akta różne z okresu Kampanii Wrześniowej, sygn. II.5.

Ekspozytura nr 2 Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego, sygn. VIII.800.

Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego:

[Akta personalne], sygn. A.XII.

Relacje z kampanii wrześniowej, sygn. B.I.

Rękopisy i Maszynopisy, B.

Źródła opublikowane

Grzywacz A., Jończyk A., *Wojenne losy gen. Pawła Szandruka*, „Zeszyty Historyczne” 2000, z. 134.

Jaklicz J., *Plan operacyjny Wodza Naczelnego*, w: *Wrzesień 1939 w relacjach i wspomnieniach*, Cielewicz M., Kozłowski E. (oprac.), Warszawa 1989.

Szandruk P., *Arms of Valor*, Nowy Jork 1959.

Szandruk P., *Historyczna prawda o Ukraińskiej Armii Narodowej*, „Kultura” 1965, nr 6.

Szandruk P., *Siła męstwa*, Warszawa–Kraków 2013.

Wiśłocki W., *Ostatnie dni 39 Dywizji Piechoty. Ze wspomnień szefa sztabu 39 d.p. w 1939 r.*, „Bellona” 1962, z. 3.

⁶¹ *Za co gen. Szandruk dostał Virtuti Militari*, s. 107.

Opracowania

- Avramchuk O., *The Twilight of Prometheus? The Fate of Polish-Ukrainian Activists and Their Ideas during the Cold War*, „Dzieje Najnowsze” 2024, t. LVI.
- Berdychowska B., *Ukraina w „Kulturze”*, w: *Zamiłowanie do spraw beznadziejnych. Ukraina w „Kulturze” 1947–2000*, Berdychowska B. (oprac.), Paryż–Kraków 2016.
- Białasiewicz W., *Wrzesień 1939 roku na Zamojszczyźnie*, Warszawa 2011.
- Cwyl G., *Generał Jan Kruszewski. Zarys biografii*, Warszawa 2025.
- Die Geschichte der 8. (Oberschlesisch-Sudetendeutsche) Infanterie/Jäger-Division 1935–1945*, Bad Kreuznach 1979.
- Dymek P., *18 Pułk Piechoty*, Pruszków 2024.
- Dziewanowski M.K., *Pamiętniki gen. Szandruka*, „Kultura” 1965, nr 6.
- Głowiński T., Igielski R., Lebel M., *Bitewnym szlakiem września 1939 roku. Polskie bitwy i boje w obronie Rzeczypospolitej*, Warszawa–Wrocław 2019.
- Gotowiecki P., *Geroj wojny czy soldat Hitlera? General Pawło Szandruk w oczach pol-jakiw*, „Journal in Historical & Political Sciences” 2019, nr 39.
- Greszta P., *Tomaszów Lubelski 1939*, Warszawa 2023.
- Hałagida I., *Ukraińcy we wrześniu 1939 r. Fakty i interpretacje*, w: *Udział mniejszości narodowych w różnych formacjach wojskowych w czasie kampanii wrześniowej 1939 r.*, Nijakowski L.M. (red.), Warszawa 2009.
- Haniebna decyzja gen. Andersa. Virtuti Militari dla generała SS*, „WTK. Tygodnik Katolików” 1964, nr 43.
- Kto dekorował Pawła Szandruka?*, „Narodowiec” 1965.
- Luciuk L., *The Galicia Division. They Fought for Ukraine*, 2013 [b.m.w.].
- Łuniewski T., *41 Dywizja Piechoty Rezerwowa we wrześniu 1939 roku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2015, nr 4.
- Maksimiec S., *Front Północny. Organizacja i walki we wrześniu 1939 roku*, Oświęcim 2021.
- Markiewicz P., *The Ukrainian Central Committee, 1940–1945: A Case of Collaboration in Nazi-Occupied Poland*, Kraków 2018 [rozprawa doktorska].
- Motyka G., *Dywizja SS „Galizien”*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2001, nr 1.
- Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. Kampania wrześniowa. Przebieg działań od 9 do 14 września*, t. 1, cz. 3, Londyn 1959; *Przebieg działań od 15 do 18 września*, t. 1, cz. 4, Londyn 1986.
- Rezmer W., *Stanowisko i udział Ukraińców w niemiecko-polskiej kampanii 1939 roku*, w: *Polska–Ukraina: trudne pytania. Materiały IV międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*, Ajnenkiel A. i in. (red.), t. 4, Warszawa 1999.
- Serednycki J., *Pawło Szandruk. Weresnewa Kompania 1939 roku*, Tarnopol 2016.
- Snyder T., *Sketches from a Secret War. A Polish Artist’s Mission to Liberate Soviet Ukraine*, New Haven–Londyn 2005.
- Stepan K., Rybka R., *Rocznik oficerski 1939. Stan na dzień 23 marca 1939*, Kraków 2006.

- Stobiecki R., „Sprawa Pawła Szandruka” na łamach „Kultury”, w: *Między Nauką a Sztuką. Wokół problemów współczesnej historiografii*, Solska E., Witek P., Woźniak M. (red.), Lublin 2017.
- Torzecki R., *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993.
- Wawryniuk A., *Antypolska działalność ukraińskich nacjonalistów w kampanii polskiej 1939 roku*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 2018, t. 16, nr 2.
- Za co gen. Szandruk dostał *Virtuti Militari*, „Kultura” 1965, nr 6.
- Zajączkowski M., *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*, Lublin–Warszawa 2015.
- Ziętek R., *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w okresie II wojny światowej*, „Roczniki Humanistyczne” 2004, t. LII, z. 2.

Netografia

- Berdychowska B., *Borys Łewycki i „Kultura”*, <https://kulturaparyska.com/pl/topic-article/borys-lewycki-i-kultura>.
- Bratro J., [Sprostowanie artykułu *Kręta droga do Ukrainy*], „Polityka”, <https://www.polityka.pl/archiwumpolityki/1835486,1,8222kreta-droga-do-ukrainy8221.read>.
- Bratro Jan, <https://zolnierze-niepodleglosci.pl/%C5%BCo%C5%82nierz/184619/>.
- Mieciak I.T., *Kręta droga do Ukrainy*, „Polityka”, <https://www.polityka.pl/archiwumpolityki/1805484,1,kreta-droga-do-ukrainy.read>.
- Pawło Szandruk, <https://www.dws.org.pl/viewtopic.php?f=29&t=126622&st=o&sk=t&sd=a>.
- Pawło Szandruk, <https://www.dws.org.pl/viewtopic.php?f=29&t=126622&st=o&sk=t&sd=a&start=50>.
- Pawło Szandruk, <https://www.dws.org.pl/viewtopic.php?f=29&t=126622&st=o&sk=t&sd=a&sid=4ab68a448394boa4e685477dd026e484&start=175>.
- Shandruk, Pavlo, <https://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CS%5CH%5CSshandrukPavlo.htm>.
- SS-Freiwilligen-Division „Galizien”, 14. Galizische SS-Freiwilligen-Infanterie-Division, 14. Waffen-Grenadier-Division der SS (gal. Nr. 1), 14. Waffen-Grenadier-Division der SS (ukrain. Nr. 1), <https://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/GrenadierdivisionenSS/14GDSS-R.htm>.
- Żebrowski M., *Jerzego Giedroycia lekcja przyzwoitości*, <https://kulturaparyska.com/pl/topic-article/jerzego-giedroycia-lekcja-pryzwoitosci>.